

חשיבותו של חומר הגניזה הוא בעיקר בעושרו ובעתי-קוּתו. בגניזה נשתמרו לא רק העתקי סופרים של כתבי יד אלא לעתים גם כתבי יד מקוריים שנכתבו בעצם יד מחברייהם. כן נמצאו בגניזה פכסימילים של הרמב"ם (על ידי משה לוצקי) ורבי יהודה הלוי (על ידי שלמה דב גויטיין). עם התגליות החשובות מן הגניזה יש למנות את ספר בן סירא במקורו העברי, שרידים מן הספרות התלמודית והמדרשית ותשובות הגאונים. מתחום הפיוט ראויים לציון פרסומי הגניזה שהוצאו על ידי ורטהיימר (גנזי ירושלים, תרנ"ו-תרס"ב), דודזון (מתחור יניי, תרע"ט; פיוטים ושירים מן הגניזה שבמצרים [= גנזי שכטר ג], תרפ"ח), מרקוס (גנזי שירה ופיוט, תרצ"ג) וזולאי (פיוטי יניי, תרצ"ח; האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, תשכ"ד).

לשורת פרסומי הגניזה מצטרף עתה ספרו החדש של פרופ' חיים שירמן "שירים חדשים מן הגניזה". ספר זה יצא אחרי שני כרכי האנתולוגיה שלו: "השירה העברית בספרד ובפרובאנס" (תשט"ו-תשי"ז), ולכאורה אינו אלא המשך לאותם שני הכרכים, אף כי הורחבה בו הידיעה והוא כולל גם יצירות של פייטנים עבריים מארצות המזרח וצפון אפריקה (כגון שמעון בר מגס הכהן, חדותא בר אברהם, רב סעדיה גאון, שמואל השלישי, רב האי גאון ומבורך הבבלי) ובמקצת גם מאיטליה וביזנטיון. בין הפייטנים והמשוררים מופיעים גם שמות מפורסמים מתקופת ספרד, כגון יוסף אבן אביתור, שמואל הנגיד, שלמה אבן גבירול, יצחק אבן גיא, משה אבן עזרא, יהודה הלוי ואברהם אבן עזרא.

ברם יחודו של הספר שלפנינו לעומת שני כרכי האנתולוגיה הוא בזה שהוא כולל בעיקר שירים חדשים, כלומר שירים שעדיין לא נדפסו מעולם והשאובים מתוך כתבי יד ממקור הגניזה. הוה אומר, שירים ופיוטים, שהורמו מעמקי ערמות, מעופרים, בלים וקרועים, אותיותיהם מטושטשות ומעוררות עינים, והמהדיר בעצם ידיו עשה את מלאכת הבילוש והגיפוי. לאחר שהרים גוילים בלים, ולאחר שהוציא קרעי "שמות", עוד היה עיקר המלאכה לפניו: לברר מה כתוב ב"שמות" הללו ומה פשר הכתוב. המחבר ניסה לענות על השאלות כמיטב יכולתו, הוא הקדים מבואות לפרקי השירה, פירש את כוונות המחברים וצירף רשימות ומפתחות, כדי לעשות את הספר כלי שלם שראוי להשתמש בו. אין ספק, שאך תודה עלינו להגות לאיש על מפעלו הכביר. ואם באנו להעיר ולתקן בנוסח, בפירוש ובמקורות, לא עשינו זאת אלא כדי להוסיף חלקנו בביעור קוצים מן הכרם, כדי להשביח את המשובח ולפאר את המפואר.

את הקדמתו לספר חותם המהדיר במלים אלה: "כעת, בהיפרדי מן הספר, חש אני, שעליאף כל מאמצי לא הוצאתי מתחת ידי דבר מתוקן כלצרכו. אך כפי שאמרנו

שירים חדשים מן הגניזה

שמואל אשכנזי

שירים חדשים מן הגניזה יוצאים לאור בצירוף מבואות, זילופי גרסאות וביאורים, בידי חיים שירמן. ירושלים תשכ"ו. האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. כב + 538 עמודים, בצירוף פכסימילים.

דורות מרובים היתה ספרותנו היפה שלאחר המקרא מונחת בקרן זוית באין דורש. ישראל בגולה לא היה לבו פנוי לעיון בספרים שהם מחוץ לתחום ההלכה והדת. רק זעיר שם נתעוררו חכמים (כגון דוקס, שד"ל, יחיאל מיכל זקס ושניאור זקס) לטפל גם בפיוט ובשירה. בצעדים מהססים, באפס כלים מתאימים, נגשו אל המלאכה. אולם פעלם היה ברוך. הבאים אחריהם (כגון הרמב"ם, איגור, ביאליק, רבניצקי, ילין ובראדי) המשיכו במלאכתם והגיעו בה להישגים חשובים. ואף כי עדיין המלאכה גדולה ורבה לפנינו, רשאים אנו להתברך בכמה מפעלים שקמו בימינו ולעינינו: שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול (מהדורת ביאליק, רבניצקי, תרפ"ד-תרצ"ב); גן המשלים והחידות לטרוס בן יהודה אבו אל עאפיה (מהדורת ילין, תרצ"ב-תצ"ז); שירי החול למשה אבן עזרא (מהדורת בראדי, תרצ"ה-תש"ב); מחברות עמנואל (מהדורת ירון, תשי"ז); דיואן שמואל הנגיד (מהדורת ירון, תשכ"ו).

תנופה גדולה ניתנה לשירה העברית, כמו לחכמת היהדות בכללה, עם גילוי גניות קהיר, שנתפרסמה בעולם בשם "הגניזה" חסם. פרסומים ראשונים מן הגניזה פרסם הרב שלמה אהרן ורטהיימר מירושלים. אולם לכלל פרסום גדול הגיעה הגניזה רק עם העברת כמאה אלף דפים מתוכה לקמברידג' שבאנגליה על ידי ש"ז שכטר (תרנ"ז), ועוד כמאה אלף דפים לספריות אחרות בעולם על ידי אלה שבאו אחרי שכטר. אז החלו חכמים להתעניין באוצרותיה ולפרסם ממנה, אף כי, למרבה הצער, לא במדה ובקצב הראויים.

ציון לנפש חיה רחל כהן ע"ה (אשת חבר ר' יצחק יוסף כהן יבול לחיים ארוכים). נפטרה ליל כז בשבט תשכ"ו

בן [אדם], כן המכין בקיץ [לח]מו / דומה לעושה תשובה בעולמו.

יסוד הדברים במדרש משלי, פרשה ו, על הכתוב "לך אל נמלה עצל, ראה דרכיה ותכבם" (משלי ו 1): רבי יהושע בן פדייה אומר: עתידין הרשעים לומר לפני הקב"ה: הניחנו ונעשה תשובה. והקב"ה משיבם: שוטים שבועלים! עולם שהייתם בו דומה לערב שבת, והעולם הזה [היינו]: הבאן דומה לשבת; אם אין אדם מכין מערב שבת, מה יאכל בשבת? יתקן בשבת ויחללה? אבל מי שהתקין קודם — יאכל!.. דבר אחר: עולם שהייתם בו דומה לימות החמה, והעולם הזה דומה לימות הגשמים; אם אין אדם חורש בימות החמה, מה יאכל בימות הגשמים? ... היה לכם ללמוד מן הנמלה... אלא התחזקתם בעצ' לותכם ובטפשותכם ולא עשיתם תשובה. לפיכך אמר שלמה: עד מתי עצל תשכב, מתי תקום משנתך (משלי ו ט).

בן אדם, מלבושיך יהיו לבנים / בגד מלכים וקצינים, נזהמים אם יהיו ומשונים, / מרגישים אותך [ומע]נים. בן אדם, סור מרע, עשה טובה / ויום אחד לפני מיתתך שובה עשה היום תשובה שתחשב [ב]מחשבה / וינמ[צאו כל ימך בתשובה.

יסוד הדברים במסכת שבת קנ"ג ע"א: תנן התם: רבי אליעזר אומר: שוב יום אחד לפני מיתתך [אבות ב י]. שאלו תלמידיו את רבי אליעזר: וכי אדם יודע איזוהו יום ימות? אמר להן: וכל שכן! ישוב היום, שמא ימות למחר; ונמצא כל ימיו בתשובה. ואף שלמה אמר בחכמתו: בכל עת יהיו בגדיך לבנים, ושמך על ראשך אל יחסר (קהלת ט ח). אמר רבן יוחנן בן זכאי: משל למלך שזימן את עבדיו לסעודה ולא קבע להם זמן. פיקחין שבהן קישטו את עצמן וישבו על פתח בית המלך, אמרו: כלום חסר לבית המלך? טיפשין שבהן הלכו למלאכתן, אמרו: כלום יש סעודה בלא תורח? בפתאום ביקש המלך את עבדיו. פיקחין שבהן נכנסו לפניו כשהן מקושטין, והטיפשיים נכנסו לפניו כשהן מלוכלכין. שמח המלך לקראת פיקחים, וכעס לקראת טיפשים. אמר: הללו שקישטו את עצמן לסעודה — ישבו ויאכלו וישתו, הללו שלא קישטו עצמן לסעודה — יעמדו ויראו... הללו אוכלין והללו רעבין, הללו שותין והללו צמאים...

בן אדם, פנה בבוקר זרע זרעך / ולערב אל תנח זרעך, צדקתך מכירים להודיעך / איזו יכשילך ואיזו יכשירך.

יסוד הדברים במסכת יבמות ס"ב ע"ב: רבי עקיבא אומר: למד תורה בילדותו, ילמוד תורה בנקותו; והי לו תלמידי דים בילדותו, יהיו לו תלמידים בנקותו, שנאמר: בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ירך, כי איך יודע אי זה

חכמינו, לא עלי המלאכה לגמור, ובהכרה מלאה מגיש אני לקוראי טכסטים שמקצתם נשארו לקויים ומשובשים. מי יתן ויתלבנו כמה עניינים שתומים לאחר שמלומדים אחרים יהרהרו בהם. ושמא תתגלינה העתקות חדשות בגניזה, שבעזרתן אפשר יהיה להשלים מקומות חסרים ולהסיר שגיאות".

לאחר עיון בספר נראה לי שהרבה מן המקומות הלקויים והמשובשים אפשר להשלים ולתקנם על פי המקראות ודברי חז"ל אשר שימשו מקור לפייסנים. כמו כן ניתן לפשט ולבאר כמה מן הדברים הסתומים והחמומים שנתפרסמו בספר על פי המקורות. והרי כמה דוגמאות:

בעמ' 68 נתפרסם פיוט קטוע (מיוחס לשמואל השלישי) הפותח: אראלם צעקו חוצה, בסך הכל שרדו חמישה בתים ופזמון. ואלה הם סיומי הבתים: (א) אוי כי באו חמש גזירות! (ב) אוי כי נשתברו הלוחות! (ג) או כי [ה]בקעה העיר! (ד) אוי כי בטל התמיד! (ה) אוי כי נשרפה התורה! והרי פירושו של המהדיר: (א) חמש גזירות — שבגללן מקיימים חמישה צומות בשנה. (ב) הלוחות — שהיו בידי משה. (ג) הבקעה העיר — ירמיה לט ב. סיומיהם של שני הבתים האחרונים לא פורשו. האמת היא שאין פיוטנו עוסק אלא בצום אחד בלבד הוא צום שבעה עשר בתמוז, שבו אירעו את אבותינו חמשה דברים: נשתברו הלוחות, ובטל התמיד, והבקעה העיר, ושרף אפוסטמוס את התורה, והעמיד צלם בהיכל (לשון המשנה, תענית ד 1) וגזירה אחרונה זו בודאי הוזכרה בסיום הבית הששי החסר לפנינו.

בשורה 4: סבבוני אויבים מבקשי נפשינו — צ"ל: סבבוננו, לשון רבים, כרשום בכ"י אחרי כל מחרוזת וכעדות הלשונות: נפשינו, לעינינו, לבינו.

בשורה 14: כי פיני (?) לוחטו להשמיד — יש לקרוא: כהני, שהרי לאות כ אנו זקוקים כאן ולא לאות פ. אגב אעיר שהאקרוסטיכון לא הובלט בדפוס, וניתן לעשות זאת על ידי הזנת המלה "כי" שבראשי השורות 2, 8, 11, 14, 17 ימינה.

בעמ' 156 נתפרסמה "תוכחה" לרב יוסף אבן-אביתור ונדחק המהדיר בפירושה, כי נעלמו ממנו דברי חז"ל אשר שימשו מקור לפייסן. אעתיק כאן כמה בתים ומקורם.

אוי לך בשר ודם! / עד כמה וכן[מה] אתה ישן ונרדם... בן אדם, הוי זהיר לקח לך צדה / להיות לדרך סעודה... זאת זכור לעשות לך [א]רוחה / מיזם הששי עד יום המנוחה

חן שבת אם זכרת מלקוחה / ינכלה לך יגון ואנחה. בן אדם, טול עצתי ושמע מלה / ולך, עצל, אל נמלה: יגעה בקיץ ובחורף בטלה — / כן העולם הזה לעולם הבא מסלה.

התשובה שהשיבה למלך אינה ברורה בקטע שלפנינו, אך ודאיות הן המלים 'כי נמכרנו אני ועמי' (אסתר ז ד).

בצד ב של הדף נאמר: לחרב עמיהו / כבא נער יתום לקראתה, / ובירו אחד עשר כתביהו, / אמר לו "אמור פסוקך לזקינך — אולי תעביר יגונהו" / אמר הנער "בור כרה ויחפרהו". וכשמוע את הדברים שמח שמחת עולמים / וידע כי רצה בו אל ליתומים / וביטל... היו בו חותמים / ... עמדה... רחמים / ... על מעונו...

"לאחד עשר כתביהו" העיר המהדיר: לא ברור של מי.

והנה פירושי: הכונה לאחד עשר ספרי הכתובים (תהלים משלי איוב דניאל עזרא־נחמיה דברי הימים וחמש המגילות) שהיו בכרך אחד בידי הנער, ומתוך הספר הראשון פסק לו פסוקו לאותו זקן: בור כרה וכו' (תהלים ז טז), היינו בבור שכרה חסן לישראל בו יפול הוא עצמו. והזקן הוא מרדכי, אשר למד מפסוקו של הנער כי גתרצה הקב"ה לישראל וביטל את הגזירה שנגזרה עליהם "להש" מיד להרוג ולאבד" וכו'. וכל הענין מפורש במדרש אבא גוריון, פרשה ד (ספרי דאגדתא, בוכר, עמ' 32; אסתר רבה, פרשה ז, דפוס ראם, דף יג ע"א), אלא ששם הובאו פסוקים אחרים; ואולם גם הפסוק בור כרה וכו' נדרש על המן באסתר רבה (י ב), ואף השורות האחרונות, הלכך יות במדה רבה וקשה להשלימן, מקורן במדרש (אבא גוריון, סוף פרשה ה; אסתר רבה, סוף פרשה ט); באותה שעה נתגלגלו רחמיו של הקב"ה ועמד מכסא דין וישב בכסא רחמים... ושיבר החותמות וקרע האיגרות.

בעמ' 416, סימן ג: יקנא (?) את יהודה / ויהודה לא יצור איש אפדיני... אתה ידעת [במה] הודו חכמי עיר לם — / שנה ופרש קשה מכלם]. —

יש להשלים ולתקן ולקרוא: אפרים לא יקנא את יהודה ויהודה לא יצור את אפרים (ישעיה יא יג)... אתה ידעת [אשר] הורו חכמי עולם: שנה ופרש קשה מכלם] — על פי פסחים מט ע"ב: גדולה שנהא ששונאין עמי הארץ לתלמיד חכם יותר משנהא ששונאין עובדי כוכבים את ישראל, ונשותיהן יותר מהן. תנא: שנה ופירש — יותר מכולן. פירש רש"י: תלמיד ששנה ופירש מן התורה ויודע כמה תלמידי חכמים מגנים את עמי הארץ וכמה הם שפלים בעיניהם — שונא יותר מכולם.

בעמוד 417, שורה 11 ואילך: ויפתח[ה]ן בפיהם ובלשונם [כ]ובו לו / ולבם לא נכון [ע]מן / ולא נאמנו (?) [בברית]ו... סורו ממני... ים / ואטרה מצות אלהי[ם]. — בהתאם לכתובים יש לתקן ולקרוא: ויפתוהו בפיהם ובלשונם יכובו לו ולבם לא נכון עמו ולא נאמנו בבריתו (תהלים עח לו-לז)... סורו ממני מרעים ואצרה מצות אלהי (שם קיט קטו).

בעמוד 426, שורה 21-26: יחיד דילג שתי נרות / שוות

יכשר הזה או זה ואם שניהם כאחד טובים... ומכאן אתה למד שלא צדק המהדיר בפרשו "אל תנח" — אל תדחה (על פי קהלת ז יח: וגם מזה אל תנח את ידך).

בעמ' 396 שורה 9: ואומר אל אחי "א... עתם כי מלקין על לא טובה השמועה. העיר המהדיר: השמועה — שמואל א ב כד. —

נראה שיש להשלים ולקרוא: "אתם [יד]עתם כי מלקין על לא טובה השמועה — על פי קידושין פא ע"א: אמר רב: מלקין על 'לא טובה השמועה', שנאמר: אל בני, כי לא טובה השמועה (שמואל א ב כד). פירש רש"י: מי שיוצא קול עליו שהוא עובר עבירות — מלקין אותו, דלא טובה השמועה' לאו הוא, דכתב בבני עלי "אל בני" — לאו יש כאן על 'לא טובה השמועה'.

בעמ' 416 פרסם שירמן קטע של מקאמה ממחבר עלום־שם והוסיף לו כותרת בשם "המלך האשה והיתום". במבוא (עמ' 414) סוקר המהדיר את נושא המקאמה במלים אלו: מעשייה מופלאה על אישה שמתייצבת לפני מלך כדי לבקש את עזרתו לאיזה יתום; בחברתה של האישה נמצא אים "חניאל חסדיאל ורחמיאל" (מלאכים?). אחר כך מתנהלת שיחה בין המלך והיתום רב השכל והכשרון. עכ"ל.

והנה באמת נמנו שלושת המלאכים הנזכרים עם שבעים המלאכים הסובבים את כסא הכבוד (זוהר חדש; מדרש הנעלם לשיר השירים, ירושלים תשי"ג, דף 136 ע"א. עיין גם מלאכי עליון, ירושלים תש"ה, עמ' נט, סימנים קז, קט; עמ' קפב, סימן רצב). אולם אין כאן "מעשייה מופלאה" וכו' אלא אגדת חז"ל על אסתר המלכה, שעובדה על ידי המשורר האלמוני ונמסרה לנו בפרוזה תרונה. לא שרד לפליטה אלא דף אחד "קרוע ומטושטש מאוד" שהפך רוץ מרובה בו על העומד, ובכל זאת נוכל להוכיח מה שאמרנו.

בצד א של הדף נאמר: ונכנסה [האשה] לבקש על יתומים / ונכנסו עמה חניאל ורחמיאל...

במקום [האשה] יש להשלים: [אסתר], על פי מגילה טו ע"ב: ויהי כראות המלך את אסתר המלכה (אסתר ה ב). אמר רבי יוחנן: שלשה מלאכי השרת נזדמנו לה באותה שעה: אחד שהגביה את צוארה, ואחד שמשך חוט של חסד עליה, ואחד שמתח את השרביט. ובמדרש לקח טוב (ספרי דאגדתא, בוכר, עמ' 104) מסיים: מיד רחם הקב"ה ושם עליה חוט של חסד, שנאמר: ויהי כראות המלך את אסתר המלכה עומדת בחצר נשאה חן בעיניו.

להלן נאמר: וקיבלה המלך ברחמים / ויאמר "מה שאילתך ומה בקשתך להעשות כרגע בקיומים". והרי זה מפורש במגילת אסתר: ויושש המלך לאסתר את שרביט הזהב... ויאמר המלך לאסתר במשתה היין מה שאלתך וינתן לך, ומה בקשתך עד חצי המלכות ותעט (ה ב-1).

בבית העשירי קורא שירמן: [ותוזה לאל לו גאווה / תאות — וסות שפל יעט, ואילו ירדן ב"סיני" קרא: [קוה] לאל... ובדיואן: ושחה לאל... ואין ספק שזוהי הקריאה הנכונה ועל ידה מתפשט הבית כולו.

בעמ' 161–162 פרסם המהדיר סליחה שניה לנגיד: "מי תחלה עשה מלאכה לרגלי", השיר נדפס כבר פעמיים, פעם על ידי בראדי במהדורתו, חוברת ג, עמ' 175 (על פי עדותו של הברמן במהדורתו, ג 214) ופעם על ידי הברמן (שם 147). ועתה נדפס פעם רביעית ב"דיואן שמואל הנגיד", מהדורת ירדן, עמ' 327–328, ועיין שם לנוסח ולמשקל.

הבית הששי הוא: כוס ישועות אשא ובשם יי אקרא. והוסיף שירמן מלת "אני" (אני אשא), בודאי הכריחו לכך המשקל, אך הרי הוא עצמו מעיר: "כוס (תה) קטז, יג) — לשון פסוק, ועל כן לא דייק במשקל!"

בעמ' 162–163 נתפרסמו "שלושה מכתמים, הכלולים בקטע מתוך קובץ שירי הנגיד". בדברי הפתיחה (עמ' 160) מעיר המהדיר: "שניים מהם אינם במצב המניח את הדעת, אך יש לקוות שבמרוצת הזמן תתגלה השלמתם". והנה עד מהרה נתמלאה תקוותו של המהדיר, ושלושת המכתמים נתפרסמו על ידי נ' אלוני בחוברת שגא של "סיני" (כסלו תשכ"ו) עמ' קלב–קלג, וכן ב"דיואן שמואל הנגיד" מהדורת ירדן, עמ' 310, 306, 336. אמנם השתמשו אלוני וירדן באותו מקור עצמו שהיה בידי שירמן, אלא שבכל זאת הצליחו להשלים כמעט את כל החסר במהדורה שלפנינו.

למכתם השני (אש נודדים) העיר שירמן: "הנוסח של שיר זה משובש, וקשה לעמוד על כל פרטי תוכנו". נעלם ממנו, ששני הבתים האחרונים נתפרסמו בשלמותם בדיואן הנגיד (מהדורת ששון עמ' קפג, מהדורת הברמן ג 102), כמו העיר אלוני (סיני, עמ' קלא).

בעמ' 163 רושם המהדיר תוכנו של כתביד מסוים: "רהט — ישעך תמלא לעדת בטוחין (פיוט שקול, חלק ממנו מטושטש לחלוטין)". אף פיוט זה נתפרסם על ידי אלוני (ב"סיני" הנ"ל, עמ' קלב–קלד), שמצא בו את האקרוסטיכון: יהוד[ת]. תיאורו של כתביד לא נמסר על ידי אלוני, אך ניתן לשער שזהו אותו המקור עצמו שהיה לעיני שירמן.

בעמ' 163–165 פרסם שירמן את שיר האנור "אדום הלחי" לנגיד. שיר זה כבר נדפס על ידי לפני שלושים שנה אלא שעתה נתגלו לו שני מקורות חדשים שהועילו לתקן ולהשלים את הנוסח. "אף על פי כן נראה שנוסחו משובש בכמה מקומות, ולא תמיד ברור לנו קשר הענייני גים" (הערת שירמן). כדאי להעיר שב"דיואן שמואל הנגיד" מהדורת ירדן, עמ' 312–313, נדפס שיר זה על פי אותם המקורות, ביתר שלמות. אמנם, כפי שהעיר לי ד"ר

בקומה ומראות / לעולם היות מאירות. / כיונה לבנה להתחד / גם אל אחד / איפשר לשני מלכים להשתמש בכתר אחד. / "לכי ומעטי עצמך!" גם שוכן מעונים / "ויקראו על שמך צדיקים קטינים / וימנו בך ימים ושנים". פירש המהדיר: דילג — כנראה טעות במקום: דילק; שתי נרות — השמש והירח. כיונה — הלבנה כצבע היונה. מיוסד על האגדה על הקטנת הלבנה בחולין ס ע"ב: "אמרה ירח לפני הקב"ה: רבונו של עולם אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד? אמר לה: לכי ומעטי את עצמך". ולפי נוסח זה יש אולי לקרוא: נמה אל אל אחד; צדיקים — חולין, שם: ליקרו צדיקי בשמך. —

לשורה 21–22: עיין בראשית א טז–יז: ויעש אלוהים את שני המאורות הגדולים... להאיר על הארץ; נגעים יד ה: שתי צפרים, מצוותן שיהו שוות במראה ובקומה. בשורה 23 נראה שיש לקרוא: כיוונה לבנה להתחד / כמו אל אחד.

לשורה 25–26 עיין חולין ס ע"ב: אמר לה: זיל, לימנו בך ישראל ימים ושנים... זיל, ליקרו צדיקי בשמך: יעקב הקטן, שמואל הקטן, דוד הקטן.

שירים שנתפרסמו על ידי אחרים

"השתדלתי להימנע מפרסום שירים שכבר יצאו לאור... [ואולם] הכנת הספר והדפסתו נמשכו למעלה מחמש שנים, ועל-כן איאפשר היה למנוע, ששירים אחדים הכלולים בו ייצאו לאור בידי מהדירים אחרים. מכל-מקום, ציינתי את "המהדורות המקבילות" הללו כאשר היה מקום פנוי ביריעות ההגהה. לא השמטתי טכסטים כאלה מן הספר, וזאת לא רק משום שהדבר היה כרוך בקשיים טכניים, אלא גם משום שלעתים קרובות מצאתי בשתי המהדורות הבדלים ניכרים בקריאת השירים, בניקודם, בפירושם ובהערכתם". —

להלן ארשום "מהדורות מקבילות" לכמה מן השירים הכלולים בספר, שהמהדיר לא הספיק לציין. אך ראה זה מצאתי בספר שירים אחדים שכבר נתפרסמו לפני שנים רבות ונעלם הדבר משירמן.

בעמ' 161 נתפרסמה סליחה לשמואל הנגיד המתחלת "הודו בחטא סתר". סליחה זו נתפרסמה לראשונה (מתוך אותו המקור) בידי ד' ירדן בחוברת שמב של "סיני" (אדר תשכ"ה) עמ' שיח–שיט¹, ועתה גם ב"דיואן שמואל הנגיד", מהדורת ירדן, עמ' 326–327, וכל המעיין ומשוה את שלושת הפרסומים אינו אלא נשכר, שכן הם משלימים זה את זה בפירוש ובמקורות. אעיר רק הערה אחת:

¹ שבתי וראיתי שכבר העיר על כך המהדיר ב"תוספות ותיקונים" שבסוף הספר, עמ' 481, ויש לתקן שם: כך (במקום כ"ו).

עיון בפכטימליה של כתב-היד (שניתנה ב"סיני" מול עמ' קלו) מראה לנו קריאה אחרת והיא: מסורים ביד צרים / בימך יוקהלו / נדוחים מפוזרים / בחיך יוגאלו. אמנם ניסוחו של אלוני הוא יותר הגיוני מאשר הניסוח שלפנינו, ויתכן כי המעתיק החליף את שני הסוגרים זה בזה. על כל פנים ברורה התחלת השיר שהיא: "מסורים ביד צרים" ולא "משוחים ביד ציים", יש לתקן אפוא במפתח "התחלור" תיהם של השירים" (עמ' 530). ואף התחלתו של השיר השנים-עשר טעונה תיקון: את מהלל פי אוון — ולא: אדון (סוף עמ' 517).

השלמות לאוצר השירה והפיוט

"לא חסכתי רמזים ביבליוגראפיים, וראיתי חשיבות מיוחדת ברישום שירי המודפסים של כל מחבר המיוצג בספר. כאשר חלק משיריו של מחבר מסוים יצא לאור עוד לפני 1935 ונרשם ב"אוצר השירה והפיוט" לי. דוידזון — ציינתי כרגיל רק את השירים שלפי מיטב ידיעתי נדפסו אחרי שנה זו. בתוך הספר נערכו רשימות אלה לפי סדר הופעתם של השירים, אך אם ייעזר הקורא במפתח ההתחלות שבמדור המפתחות, יוכל למצוא כל אחד מהם גם לפי סדר הא"ב" (הקדמה, עמ' ח).

על הדבר הזה אשר הפליא המחבר לעשות יודוהו ויברכוהו כל אלה המוקירים את שירת ימי הביניים. למעלה מחמש מאות שירים שנתפרסמו בשלושים השנים האחרונות נרשמו כאן בציון מקורם ובתוספת הערות מחכימות.

בעמ' 167-168 באה "רשימת שירים חדשים לאבן-גבירול, שנדפסו משנת 1935 ואילך". אצל אחדים מהם מעיר המהדיר: "מסופק" (מס' 3, 7); "ייתום הפיוט לגבירול מפוקפק מאוד" (מס' 8); "מיוחס לגבירול בלי כל הוכחה" (מס' 9). יש לתמוה אפוא על המחבר, שלידי השיר "ויונה בעדי עדיה שביסים" (מס' 11) לא העיר, שבכתב-יד ברלין 576 הוא מיוחס לנגיד. ונתפרסם בדפוס על ידי שמחוני ב"איים" (לונדון תרפ"ח) מחלקה ג, עמ' 119 (דוידזון, כרך ב, עמ' 188, מס' 225) ועל ידי ילין [בהשמטת שני הבתים האחרונים] ב"מבחר שירי שמואל בן יוסף הלוי הנגיד" (תלאביב תרצ"א) חוברת ב, עמ' 7 (דוידזון, כרך ד, עמ' 302, למס' 225). [עתה נדפס השיר רביעית ב"דיואן שמואל הנגיד" מהדורת ירדן, עמ' 310].

אמנם בכתב-יד שוקן 37 (דף 168 ע"ב, מס' 14) מיוחס השיר הנ"ל לאבן-גבירול, ועל פיו הדפיסו שירמן בשנת תרצ"ו (תוך התעלמות מפרסומיהם של שמחוני וילין, אף כי נרשמו בספרו של דוידזון).

בעמ' 187-189 נרשמו 109 פיוטי אבן-גיאת שנדפסו

ירדן נפלה טעות בשורה 30 וצ"ל: אמרה בטרם בוא רגלי בתוך חרמה (המלים "אמרה בטרם" צריכות לבוא במקום המלים "...צבאים").

בעמ' 459, מס' 222, פירסם שירמן, מתוך כתב-יד קמברידג', שיר קצר (בן ששה בתים) למחבר עלום-שם והעיר עליו: "המעתיק לא הבין, כנראה, את אשר העתיק, וטעויותיו מפליאות. בכמה מקומות נאלצתי לקבוע את הניסוח דרך השערה".

הערה זו כוחה יפה גם לגבי ההשלמות של המהדיר, במקומות שכתב-היד אינו קריא, שאף הן נעשו דרך השערה. כן הושלמה על ידו התחלת השיר כדלהלן: [בערה] בי אש יקודים. וכל כך בטוח היה המהדיר בהשל-מתו זו עד שהכניס את השיר במפתח התחלותיהם של השירים לפי המלה "בערה" (עמ' 519). אך גם שיר זה כבר נדפס פעם על ידי גויבאואר ווקש בלטרבוזה ג (1877/8), בנוסח מתוקן על פי כתב-יד אוקספורד, המייחד סו לנגיד, והתחלתו: תוך לבבי אש יקודים. עתה נדפס שלישית על פי שני כתבי היד ב"דיואן שמואל הנגיד" מהדורת ירדן, עמ' 225. ויש לציין כי מלבד הטעויות והמחיקות שבכתב-יד קמברידג' מצויים בו גם שינויי נוסח הראויים לתשומת לב ונרשמו על ידי ירדן (בעמ' 362-363A).

במדור "שירי אהבה ויין" (עמ' 462) נתפרסם שיר המתחיל "שחור צדעיו כלילי" אשר "בראשי בתיו חתום כנראה 'שמריה'". המקור הוא קטע (מקטעי הגניזה השמר-רים בקמברידג') בן שני דפים המכיל סיומו של שיר ושלושה עשר שירים שלמים. מהם פורסמו בדפוס רק השנים האחרונים, לנגיד ולאבן גבירול, ועכשיו נתפרסם גם השיר הנ"ל הבא בראש הקטע (לאחר הסיום הנ"ל).

בינתיים הופיעה חוברת שגא של "סיני" (כסלו תשכ"ו) ובעמ' קלז-קמא פרסם נ' אלוני את כל תכנו של הקטע הנ"ל (פרט לשני השירים האחרונים שנדפסו מכבר, כנ"ל). מתוך הכתובות הערביות שעל גבי השיר השני והשלי-שי (אכיר לה = אחר לו) אנו למדים, כי פייטן אחד הוא שחיבר את כל שלושת השירים (וכבר עמד על כך שירמן); ומאחר שבאקרוסטיכון של השיר השני חתום 'שמריה'² סבור אלוני, כי הוא שמריה בן אהרן הכהן [המיוצג ב"אר-צר השירה והפיוט" לדוידזון (ש 1631) בפיוט היחיד "שמם נתיב לגל וגם בוכים"].

בבית הראשון של השיר האחד-עשר (למנשה בן קשקוש) קורא שירמן: משוחים ביד ציים בימך יוקהלו, ואילו אלוני קורא: מסורים ביד צרים בחיך יוגאלו; ובבית השני הוא קורא: נדוחים מפוזרים בימך יוקהלו.³ ברם

² ואף בסיומו של השיר הראשון מצא אלוני את האקרוס-טיכון [שמ]ריה.

³ אמנם השתמש אלוני בכתב-יד נוסף מקטעי הגניזה, אך

פירש המהדיר: בעליל (תה' יב, ז) — בכור המצרף, ואולי רומז לצורת התקרה העגולה. —

המשורר השתמש כאן בלשון המשנה ראש השנה א ה, ב ח: בין שנראה [הירח] בעליל בין שלא נראה בעליל... דמות צורות לבנות היו לו לרובן גמליאל בטבלא ובכותל בעלייתו.

בעמ' 174-175, שורה 37-38: פניהם נפעמתי / ודומם נאלמתי / ולו ארצה שמתי / באפיהם חחי, / ורכותי קשים / ורפאתי חלים / אבל שמתי כים / וספרי מזרחי. פירש המהדיר: פניהם — לפניהם; ודומם (תה' לט, ג) — ודומיה; חחי (יש' לו, כט) — אף על פי שיכולתי להכניעם. ורכותי — הייתי יכול לרכך וכו'; אבל... מזרחי — אינו מובן. —

אין ספק שיש לקרוא: שמתים כים = כמערב, וכוונת המשורר ברורה: שמתי את אנשי זמני כאילו היו במערב ואת ספרי שמתי במזרח, כלומר: רחקתי מהם כרחוק מזרח ממערב ולא התווכחתי עמהם.

בעמ' 179, שורה 18: יחד צאנן וצפייע / נשמות נצח תשפייע. העיר המהדיר: יחד צאנן וצפייע (בכ"י מנוקד: צאנן) — כנראה משובש ואינו מובן. —

נראה שיש לקרוא: צאצא וצפייע — על פי ישעיה כב כד: הצאצאים והצפייעות, תרגם יונתן: בניא ובני בניא; ורד"ק פירש: הבנים והבנות. ואולי המכוון לזכריה ח ה: ורחובות העיר ימלאו ילדים וילדות; יבמות סב ע"א ועוד: אין בן דוד בא עד שיכלו כל הנשמות שבגוף (= אוצר ששמו גוף, רש"י).

בעמ' 191, שורה 24: והשמיעו יללה / בסורה ופי בסת. פירש המהדיר: בישיבות סורא ופומבדיתה, ומקור הכינוי "פי בסת" אינו ידוע לי. —

אין "פי בסת" (= פיבסת) אלא מצרים, עיין יחזקאל ל יו!

בעמ' 191, מס' 82, שורה 11-12: אל חי ומלך עולם, / חלק נגיד נשלם / יהי עם חלם חלם / וצדיקים ובקהלם / כבודו כעת תחו. פירש המהדיר: חלק — כנראה ר"ל: גורלו בעולם הזה הושלם. חלם — עם יוסף הצדיק בעל החלומות (בר' לו, ט); כבודו (בר' מט, ו) — ואתה, כבודו, תתאחד עם קהלם. —

אין "נשלם" אלא השלם והצדיק, והמשורר מסיים קינתו על יהוסף הנגיד בתפילה לה': שישים חלקו של הנפטר עם יוסף הצדיק, על פי שבת קיח ע"ב: יהא חלקי עם... ברכת על הצדיקים; ושים חלקנו עמהם. ואין "תחד" כינוי לגוף שני אלא לגוף שלישי, ככתוב: בקהלם אל תחד כבודי; ופירושו של המהדיר (כנראה על פי רש"י!) דחוק הוא. וכן דחוק הניקוד חלם ויותר נראה לנקד בסגול או בצירה, צורה מחודשת במקום חלום, כדי להרויח תנועה לצורך המשקל.

משנת 1935 ואילך, יש להוסיף: (110) עוזנו צור משגי בנו — דב ירדן, הבוקר, י"ד בניסן תשכ"ה.

שורות

בעמ' 69, סימן ה, שורה 1: מאירים כפנסיון — צ"ל: כפנסון, שהרי המלה חרות עם "ואסון" "לחסון" "לש" שון".

שם, שורה 6: וני כי יעקב (?) — יש להשלים: בחר לו יה, ישראל לסגולתו (תהלים קלה ד).

בעמ' 95, מס' 37, שורה 11-12: הלולו אגמור על כוס רביעי / הים כי קרע לי ביום הרביעי. פירש המהדיר: כוס רביעי — בסעודת הפסח, כנגד קריעת ים סוף ביום הרביעי, ומקור אגדה זו אינו ידוע לי. —

אין כוונת הפייטן לומר שתיקנו חכמים לשתות כוס רביעי בליל פסח כנגד קריעת ים סוף שהיתה ביום הרביעי, אלא כוונתו לתת טעם למה גומרים עליו את ההלל, כפי ששינו במשנה: מזגו לו כוס... רביעי, גומר עליו את ההלל (פסחים י ז), ואמר הפייטן שלפיכך גומרים את ההלל על כוס רביעי משום שביום רביעי נקרע הים, כפי שיש להסיק ממכילתא בשלח (מסכתא דויהי, פרשה א, עמ' 83, ומסכתא דיוסע, פרשה א, עמ' 159) שראש חודש ניסן וחמשה עשר בניסן שבו יצאו בני ישראל ממצרים חלו בחמישי בשבת, נמצא ששביעי של פסח, שבו נקרע הים, חל ביום רביעי בשבת.

שם, שורה 16: הכל לומר "מלך אלהיך ציון ושכן בירושלים!" כ"י בר' קד'. והעיר המהדיר: מלך — עיין ביש' כד, כג. כ"י — רומז לברכה: "ברוך אתה ה', האל הקדוש". —

במקום אלהיך צ"ל אלהיך. במקום בר' צ"ל בר', ופענוח הקיצורים הוא: ככתוב בדברי קדשך ימלך יי לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה (תהלים קמו י). זהו סיום הקדושה, כהמשך לסיומים של הפיוטים הקודמים (33-36), שכן כל חמשת הפיוטים "הם למעשה פיוט אחד" (כהערת המהדיר בעמ' 91), שנוסד לאומרו בתוך קדושת מוסף.

בעמ' 96, שורה 6-8: ברח זודי, שבועה נשבעתי בחרבי / אם תעוררו קץ יום נקם בלבי — / אתיר דמכם כאילל וכצבי. והעיר המהדיר: שבועה וכו' — דברי הקב"ה, ולא נודע לי מקורה של אגדה זו. —

והרי זה תלמוד ערוך במסכת כתובות דף קיא ע"א: השבעתי אתכם בנות ירושלים בצבאות או באילות השדה אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ (שה"ש ב ז)... שהשביע הקב"ה את ישראל שלא... ידחק את הקץ... אמר להם הקב"ה לישראל: אם אתם מקיימין את השבועה — מוטב, ואם לאו — אני מתיר את בשרכם בצבאות וכאילות השדה.

בעמ' 122, סימן יט: תקרה לך תקרא "ראה / הוד נאצל מלב כליל / יופי, עשאני כמו / צורת לבנה בעליל".

יש לתמוה על המהדיר שלא ראה את הכתוב בבראשית בשלמותה, והרי לשון הכתוב: ופרצת ימה וקדמה צפונה ונגבה! ונוסף על כך עמד לנגד עיני הפייטן הכתוב בישיעיהו נד ג: ימין ושמאל תפרוצי, ושילב לשונות שני הכתובים וכתב: ופרצת ימין ושמאל.

בעמ' 230, סימן א, שורה 2: גלאיתי מנשוא, אלהי, אנימיך. העיר המהדיר: הושלם על פי תהי פה, טז. — בתהלים נאמר אמנם: נשאתי אמיק, אלא שכאן מתבקשת מלה המסיימת ב"פך כדוגמת שתי השורות הבאות: אפך [כן צ"ל: ולא אפיק], וקצפך; לפיכך נראה לי לקרוא: זעפך — על פי מיכה ז ט: זעף ה' אשא.

באותו עמוד, סימן ב, שורה 4: ולא ישים אויב בו / ובן עזולה לא] יעננו. —

צ"ל: ולא ישיא אויב... והוא לשון הכתוב בתהלים פט כג! ותימה על המהדיר שלא שם לב לכך, אחר שהשלים "עזולה לא]" לפי אותו הכתוב, וכן גם פזמון המחרות הבאה "ידי תכון עמו אף זרועי תאמצנו" הוא מתהלים פט כב (כמו שציין המהדיר בצדק) — והוא הפסוק הקודם לפסוקנו!

בעמ' 247, שורה 5-6: איך צאן נהלאות / יום איך נקראות / לאלפים ולמאות / ול... ת מוצאות. — יש להשלים ולקרוא: ולמות מוצאות.

בעמ' 286, שורה 22: לבו זך בלי מתגאל / כפנימי כחניצון. פירש המהדיר: בלי מתגאל (דני א, ח) — לא מוזהם; כחיצון (יחי מא, יז) — מכל צד. —

הכוונה: תוכו כברו. ובדומה לזה מצינו בפיוט אחר: ואשתעשע במצותיך ביושר לבב פנימי וחיצון (אברמסון, רב נסים גאון, תוספות, עמ' 545: בסתר ובגלוי).

בעמ' 330, שורה 5: וכוס יסובב יכיל מלוא היך. העיר המהדיר: מלוא היך (שמות כט, מ) — לפי רש"י רבע היך הוא שלושה לוגין. —

מלוא היך אינו במקרא אלא במשנה (עדות א, ג): הלל אומר: מלוא היך מים שאובין פוסלין את המקוה. ובתוספתא (שם, מהדורת צוקרמנדל, סוף עמ' 454): הילל אומר: מלוא היך מים שאובין של שנים עשר לוג פוסלין את המקוה. ללשון "וכוס יסובב יכיל" השהו מלכים א ז כג-כו: וקו שלשים באמה יסוב אוונו סביב... ושפתו כמעשה שפת כוס פרח שושן, אלפים בת יכיל; חבקוק ב טז: תסוב עליך כוס.

בעמ' 340, שורה 5-6: אחו בבאו מחול משחקים ולי ענה / שירה יחידה בטוב נגינה ולא שנה. פירש המהדיר: מחול משחקים (יר' לא, ג) — כאן כנראה בהוראת "שיר לעג". —

אין "מחול" אלא חליל, שבו ניגן ה"צבי" את שירתו היחידה. עיין ירדן, לשוננו לעם ט (תשי"ח) עמ' 141. בעמ' 364, שורה 3-6: יחיד ביפיל כצבי, / הבט לדלות מצבי / וסדה לבכי בשבי / מנוז, ונפשי נכשפה (?). העיר

בעמ' 192, שורה 7-10: צדקו דוברי אחר / בעלה אשה הקים, / האשה בית בעלה — / במוצק אחד יצוקים / ולפי מעשה אדם / אשה לו מדביקים, / לא ינות שבט הרשע על גורל הצדיקים. פירש המהדיר: הקים — האשה נבראה אחרי האדם ומצלעו. בית בעלה — יומא א, א: "ביתו זו אשתו"; יצוקים (השווה דה"ב ד, ג) — עשויים בדפוס אחד. מדביקים — עיין בר' ב, כד [ודבק באשתו]. לא — תהי קכה, ג, וכנראה ר"ל שצדיק זוכה לאישה צדקת כראוי לו. —

הפירוש הנכון הוא: צדקו חכמי התלמוד שאמרו: אין מזוגין לו לאדם אשה אלא לפי מעשיו, שנאמר: כי לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים (סוטה ב ע"א), פירש רש"י: לא יזווג ממשלת רשע בגורל צדיק, [אלא] צנועה לצדיק ופרוצה לרשע.

בעמ' 198, שורה 17-20: [ה... ..] / ומ... עטף כשלמה מאור / באו... .. אור / אור בהיר הוא. פירש המהדיר: כשלמה — על פי תהי קד, ב (שם: עוטה אור), שנדרש על האור שנברא ביום ראשון. —

שמא יש להשלים: [הוד והדר עוטה אור] / ומנלך נת[עטף כשלמה מאור / באוןמרו יה] אור — על פי תהלים קד א-ב: הוד והדר לבשת עוטה אור כשלמה; בראשית א ג: ויאמר אלהים יהי אור; בראשית רבה ג א-ד ומקבילות: ויאמר אלהים יהי אור... מהיכן נבראת האורה?... מלמה, שנתעטף בה הקב"ה כשלמה והבהיק זיו הדרו מסוף העולם ועד סופו... מקרא מלא הוא: עוטה אור כשלמה.

באותו עמוד, שורה 21-23: ועד ביוז ה בכללם / הכל סתנן] ונעלם, / יען כשמו כן הוא עולם. פירש המהדיר: עיין במנחות כט ע"ב: "ביה [ה] צור עולמים (יש' כו, ד)... אלו שני עולמות שברא הקב"ה, אחד בה' ואחד ביו"ד" (העולם הזה והעולם הבא). —

לא פירש המהדיר אלא את השורה הראשונה בלבד, ואילו שתי השורות הבאות מתפרשות על פי פסחים ג ע"א וקידושין עא ע"א: לא כעולם הזה העולם הבא, העולם הזה נכתב ביו"ד ה"י ונקרא באל"ף דל"ת — אבל לעולם הבא כולו אחד: נכתב ביו"ד ה"י ונקרא ביו"ד ה"י... לעלם כתיב. פירש רש"י: זה שמי לעלם (שמות ג טו) חסר וי"ו, לשון העלמה.

בעמ' 205, שורה 11: ויקרא צור לשמו / שוטר עליהם הקימו. העיר המהדיר: לשמו — אינו מתחרז; שוטר — את האדם הראשון על יתר הבריות. — נראה שיש לקרוא: ויברא יצור בצלמו.

בעמ' 206, שורה 43: ופרצת ימין ושמאל. העיר המהדיר: ופרצת (בראשית כח, יד)... ימין ושמאל (אויב כג, ט) — דרומה וצפונה, במקום "מה וקדמה" (מערבה ומזרחה) שבבראשית כח, יד. —

הנכון הוא : וצנות תמרים, והוא מין ממיני הדקלים, עיין ערוך השלם, ערך ציני' (חלק שביעי, עמ' 27-28).
בעמ' 382, שורה 65 : ואמצא בה מורע הקדש / מספר חודש. —

שתי המלים האחרונות לא נוקרו על ידי המהדיר, שכן התקשה בהבנתן. ולי נראה לפרש כונת המחבר : שמצא באותו הכפר שלושים איש מבני ישראל, כמספר ימי החודש. והלשון מושפעת מאיוב יד ה, כא כא : מספר חדשיו.

באותו עמוד, שורה 66-67 : ויען לי שלום / וגשבע באלהי עילום / שלא אשבות אלא עמו. —

המחבר השתמש כאן בלשון הכתובים : וישבע בחי העולם (דניאל יב, ז), אלוהי עולם (ישעיה מ, כח) ; ולצורך החרוז החליף 'עולם' בעילום' על פי דברי הימים ב לג ז : ובירושלים... אשים את שמי לעילום. כיוצא בזה מצינו במחברות עמנואל הרומי : ויברכו האנשים אותי בשם אל עילום / ואלך מאתם בשלום (סוף מחברת יד) ; והפקדתי השר ביד אל עילום / ואלך מאתו בשלום (סוף מחברת כד).

באותו עמוד, שורה 73 : וגם פתו לכל עוברים ושבים / מצויה היא. —

על פי סנהדרין קג ע"ב : מפני מה לא מנו את מיכה [בין אלה שאין להם חלק לעולם הבא] ? מפני שפתו מצויה לעוברי דרכים, שנאמר : כל העובר ושב אל הלויים.

המהדיר : מצבי — הניקוד לצורך המשקל. נכספה — הנו"סח מסוקפק. צורת הפועל אינה במקרא. —
יש לקרוא : ונפשי נכספה (= נכספה), על פי תהלים פד ג : נכספה וגם כלתה נפשי. כלומר : ואת נפשי שנכספה (אל הודו) — פדה.

בעמ' 366, שורה 10-13 : עופר... אישים אשר תמיד אֵל עובדים / לו יחנו פניו בו חשקו, / אם יאמרו "אין" לו צדקו. פירש המהדיר : עובדי אלוהים בראותם את הצבי יאהבוהו, אך יצדקו אם יאמרו "אין" ויסרבו לעבוד לו. —
תמה תמה אקרא על המהדיר אשר בדבריו האחרונים הוא סותר את דבריו הראשונים. ברם הדברים פשוטים וכך צ"ל : אם יאמרו "אין לו" — צדקו, אם יאמרו על העופר שאין דומה לו — יצדקו. השוה להלן עמ' 367, שורה 4 : אין לו [כלל] דומים, / כי הוא מאד בר.

בעמ' 371, שורה 1 : יעלה אדומה. העיר המהדיר : לפיכך [כלומר : לפי זה] אין הנערה שחורת-שער, כרגיל בשירת האהבה של אותה התקופה. —

אמנם השוה להלן עמ' 403, שורה 21-22 : דע כי היתה לי עלמה תמה, / אדומה. וכן ר' יהודה הלוי, ליל גלתה : ליל גלתה אלי צביה נערה / חמת לחייה וצמת שערה / צהב כעין אדם בכסתו עלי / רקת בדלח לח תמונת תארה / דמתה כשמש בעלתה תאדים / את ענני נשף בלהב זהרה.

בעמ' 381, שורה 55/56 : ופרודסים עלי העיר סביבים / מהודרים בכל פרי וצנות / תמרים. פירש המהדיר : וצנות — אווירם הצונן. —

עם החוברת

בשל המלחמה, שחייבה שינוי תכנה של החוברת, נתעכבה הופעת החוברת בשבועות מספר. שנת החתימה היא אפריל 1967 — אפריל 1968 (שש חוברות).
בחוברת הקודמת, שבה הבאנו את מאמרו המעניין של ואלטר א. ברנדסון על גלי זק"ש אמרנו בשולי החוברת, על סמך ידיעה מוטעית שקיבלנו, כי המחבר אינו עוד בין החיים. אנו שמחים שהידיעה אינה נכונה ומתנצלים על צער-חנם שגרמנו שלא בטובתנו.

מאת המנהל:

המנויים שמסרו חוברות לכריכה וטרם רכשו את הכרך כ"ג, מתבקשים לבוא לקבלו במנהלה רח' פינסקר 2 ת"א חדר מס' 224, בכל יום בשעות 10-12 לפה"צ. הרוצים בכרך זה ולא מסרו את החוברות קודם, יוכלו אף הם לקבלו אם ימציאו את החוברות וישלמו את דמי הכריכה בסך 4 ל"י.

המעוניינים לקבלו בדואר יוסיפו נא 50 אגורות דמי משלוח.
ברשותנו כרכים מוכנים גם משנים קודמות.

המנויים החייבים לנו עבור דמי חתימה, מתבקשים לשלוח את המגיע בהקדם.